

Kasahstani Eesti külade kollektiviseerimine: tagajärjed ja vastupanu

Mariya Oinas

Eesti külade kollektiviseerimise ajalugu Kasahstanis näitab, kui sügavalt võivad riiklikud kampaaniad mõjutada kohalikke kogukondi, muutes neid mitte ainult majanduslikult, vaid ka kultuuriliselt, demograafiliselt ja ruumiliselt. Eesti talupoegade jaoks, kes olid 19. sajandi lõpus – 20. sajandi alguses kasahhi stepi ümber asunud, kujunes kollektiviseerimine katsumuseks, mis nõudis mitte ainult majanduselu ümberkujundamist, vaid ka kohanemist uute poliitiliste ja sotsiaalsete oludega.

Nende muutuste taustal seisis aastakümnetega kujunenud kogukonnad silmitsi harjumuspäraste majandamisviiside, õigusliku ja poliitilise staatuse ning etnokultuurilise autonoomia kaotusega. Suhtlus naaberrahvastega, uute rändevoogude teke ja riikliku kontrolli tugevnemine muutsid eesti asulad osaks laiemast mitmerahvuselisest ja sageli konfliktirohkemast Nõukogude maaelust.

Käesolev artikkel käsitleb kollektiviseerimispoliitikat, tuues näiteks kolhoosi Edasi loomise Pokornoje külas Karaganda oblastis – ühes tüüpilises Nõukogude Liidu eesti külas. Näide on valitud representatiivsuse tõttu, kuna see aitab mõista protsesse, mis toimusid eesti külates kõnealusel perioodil, ning tänu ulatuslikule arhiivimaterjalile, mis võimaldab üksikasjalikult jälgida kollektiviseerimise kõiki etappe. Enamik artiklis esitatud arhiividokumentidest asub Kasahstanis Temirtau linna riigiarhiivis, kus mul õnnestus 2021. aasta juunis materjale uurida.¹

¹ Arhiivitöö sai võimalikuks tänu Eesti Rahvusrhiivi rahvusaaslaste programmi rahalisele toetusele 2021. aastal. Uurimistöö tulemusena anti Eesti Rahvusrhiivile üle rohkem kui 700 dokumentide fotokoopiat, millega saab nüüd tutvuda iga huviline.

Asustuspoliitika ja eesti külade kujunemine Kasahhi steppides

Eesti asulate kujunemine Kasahstanis oli osa ulatuslikust Venemaa keisririigi sisekolonisatsiooni protsessist 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. Sel ajal olid Eestis välja kujunenud majanduslikud, õiguslikud ja sotsiaalsühholoogilised eeldused talupoegade massiliseks rändeks: maapuudus, talurahva vabastamine ja soov luua oma majapidamine (Muravskaja 1986: 59; Jürgenson jt 2011: 8). Pärast mitmeid sõjalisi kampaaniaid Kasahstani aladel ja Džungaaria khaaniriigi vastu kinnitas Venemaa end järk-järgult stepis: 1730.–1740. aastatel läksid tema protektoraadi alla Põhja- ja Kesk-Kasahstani piirkonnad ning aastatel 1864–1865 vallutati lõplikult Lõuna-Kasahstani linnad. Sõjalisele allutamisele järgnesid 1867.–1868. aasta haldusreformid, millega Kasahstani alad liideti ametlikult Vene impeeriumi koosseisu. Need reformid muutsid valitsemissüsteemi ja tegid stepialadest koloniaalpiirkonna, kus maa kuulutati riigi omandiks, avades tee ümberasumis- ja kasakakolonisatsiooni laienemisele 19. sajandi teisel poolel (Aldažumanov 2000: 425).

Kasahhi steppides rajasid eestlased oma külad – Petrovskoje (1895), Lifländskoje (1906), Verhnäja Jelovka (1910–1911) – ning elasid väiksemate kompaktsete rühmadena saksa ja vene külates Akmolinski ja Semipalatinski oblastis (Bill 1993: 72; KVKa f II-369, n 1, s 8872; N, snd 1937, VM 2019, Ust-Kamenogorsk). Kasahstanis said asunikud maad (keskmiselt 7–15 tiinu² meessoost elaniku kohta). Esimesed aastad möödusid tõsiste raskustega: tuli harida uudismaad, ehitada elamuid ja kohaneda kliimaga. Ent Esimese maailmasõja alguseks olid eesti asulad tugevnenud: arenes teravilja- ja piimatootmine, rajati kauplusi, ehitati koole ja palvemaju (Bekmahhanova 1986: 216–218).

Esimese maailmasõja puhkemisega peatus talurahva ümberasumine, paljud mehed mobiliseeriti ning saksavaenulikud meeoleolud viisid Lifländskoje küla ümbernimetamiseni Pokornojeks. Revolutsioonide ja Venemaa kodusõja aastatel halvenes eesti külade majanduslik olukord, toiduainete rekvireerimine ajendas paljusid esitama avalduse Eesti kodakondsuse saamiseks (opteerimine) protestiks bolševike majanduspoliitika vastu (Oinas 2021). NEPi³ tingimustes võttis enamik avaldused siiski tagasi ning eesti külad jäid püsima.

² Üks tiin maad võrdub ligikaudu 1,09 hektariga.

³ NEP (*новая экономическая политика*) – Nõukogude Venemaal 1920. aastatel rakendatud turumajanduselementidega ajutine poliitika.

Esimesed Nõukogude aastad möödusid nn positiivse tegevuse poliitika tingimustes, mis andis võimaluse rahvusliku identiteedi säilimiseks (Martin 2001: 21–22). Petrovskojes ja Pokornojes loodi eesti külanõukogud, tegutsesid eesti õppekeelega algkoolid, kogukonna esindajad osalesid kohalikus omavalitsuses. Ent emakeelne õpetus piirdus algklassidega ja 1930. aastatel hakkas senine rahvuspoliitika muutuma. Formaalselt säilis see veel mõned aastad, kuid tegelik majandusliku ja kultuurilise baasi lagunemine oli kollektiviseerimisega alanud.

Kollektiviseerimine kui võimuinstrument: eeldused ja Kasahstani eripära

Kollektiviseerimise kehtestamine oli tingitud majanduslike ja poliitiliste põhjuste kompleksist (Fitzpatrick 1994; Danilov 1999; Kindler 2008). Väljakuulutatud industrialiseerimine seisnes peamiste tööstusharude taaselustamises ja laiendamises kogu Nõukogude Liidus. Tööstuse moderniseerimine nõudis tohutuid rahalisi investeeringuid, mida riigisiselt polnud võimalik hankida. Seetõttu pidi peamiseks eelarvet täiendavaks allikaks saama põllumajandustoodete, eelkõige vilja eksport (Moškov 2002: 17). Samal ajal näitas NEPi aastatel välja kujunenud riigi ja talurahva vahekord Moskvale selgelt, et küla ei olnud valmis andma oma toodangu ülejääke riigile alandatud hinnaga. Kogu riigis avati „vilja rekvireerimise rinne“, kus vastamisi seisis talupojad ja riigiaparaat.

Hindade pariteedi rikkumine viis tööstuskaupade defitsiidi ja kallinemiseni. Näiteks märkis Akmolinski ringkonnavalinik oma aruandes, et külades tunti teravat puudust kõige erinevamatest kaupadest: seebist ja tikkudest kuni mööbli ja õmblusmasinateni. Isegi soolast sai defitsiitkaup – üks puud⁴ soola vahetati kahe puuda nisu vastu (Abdõgaliulõ 2021a: 98–99). Samal ajal jäid riiklikud kokkuostuhinnad viljale äärmiselt madalaks, nn spekulantide hinnad olid aga 40–50% kõrgemad (Abõlhožin jt 2009: 242). Sellistes tingimustes ei näinud vilja omavad talupojad mõtet müüa seda poolmuidu ning võtsid äraootava positsiooni, lootes vilja kokkuostu kampaania lõpus hindade tõusule. Tulemuseks oli 1927.–1928. aastatel vilja kokkuostukriis, mida süvendas ikaldus mitmes Nõukogude Liidu piirkonnas (Kondrašın 2011: 78–83). Kuid Nõukogude juhtkond pidas kriisi peamiseks põhjuseks mitte objektiivseid majanduslikke tegureid,

4 Üks puud võrdub ligikaudu 16,4 kilogrammiga.

vaid kulakute – jõukamate talupoegade ja peamiste turuvilja tootjate vastupanu.

Vilja kokkuostukriisist sai kollektiviseerimise lähtepunkt. See koosnes kahest paralleelsest protsessist: ühelt poolt kolhooside ja sovhooside loomisest ning võimalikult paljude talupoegade sinna kaasamisest majandusliku ja poliitilise sunniga, teiselt poolt kulakute klassi likvideerimisest – jõukama talurahva vägivaldsest hävitamispoliitikast repressioonide abil. Kollektiviseerimisel Kasahstanis oli veel üks oluline osa – nomaadliku kasahhi elanikkonna massiline paikseks sundimine (*оседание, седентаризация*). See ei lõhkunud üksnes kohaliku elanikkonna sajanditevanust traditsioonilist eluviisi, vaid õõnestas ka nende majanduslikku heaolu. Selle tulemusena puhkes katastroof – 1930.–1935. aasta massiline näljahäda.

Majanduslikud mehhanismid sundkollektiviseerimiseks

Ühise majapidamise idee ei olnud Kasahstani eestlastele uus: juba enne revolutsiooni tegutsesid eesti külades mitmesugused kooperatiivid (peamiselt kaubanduskooperatiivid Petrovskojas ja Pokornojes) ning põllumajandusartellid (näiteks võitööstuse artell Verhnäja Jelovkas ja põllumajandusartell Pokornojes). Kooperatiivid ja artellid varustasid külasid tööstuskaupadega, andsid laene seemnevilja ja tehnika ostmiseks, ostsid kokku põllumajandussaaduste ülejääke ning võimaldasid ühiselt soetada ja kasutada põllumajandustehnikat, mis lihtsustas nii mehhaniseerimist kui ka toodangu turustamist (KVPA f 141, n 1, s 1545, lk 25; TLRA f 20, n 1, s 5, lk 3; TLRA f 20, n 1, s 8, lk 8–10).

Sellest ei piisanud aga partei seatud eesmärkide saavutamiseks. Kollektiviseerimine pidi näitama, et ühisomanduses on võimalikult suur hulk tootmisvahendeid. Üle kogu riigi algas kolhooside loomine kiirendatud tempos (Kindler 2017: 142). Erilist tähelepanu pöörditi vabariigi saksa küladele, kuna OGPU⁵ sõnul iseloomustas neid isoleeritus ja „äärmiselt väike nõukogudemeelne aktiiv“ (Abdõgaliulõ 2021b: 41–43). Tõenäoliselt arvati ka, et tugevad ja jõukad külad võiksid saada kolhooside loomisel eeskujuks (Volkova 1999: 255). 1929. aasta aprillis koostati „Põhimeetmete kava Kasahstani saksa kolonistide koopereerimiseks ja kollektiviseerimiseks“, mille kohaselt pidi 100% saksa külade elanikkonnast olema kollektiviseeritud juba 1930. aasta lõpuks, samas kui kogu riigi plaan nägi 1931. aastaks ette vaid 80%

5 OGPU – NSV Liidu sise- ja riikliku julgeoleku ametkond 1923–1934.

hõlmatust (samas: 253–254). Need korraldused laienesid ka eesti küladele. 1929.–1930. aasta alguses loodi kolhoosid Borba (Võitlus) Petrovskojes, Edasi Pokornojes⁶, Gornõi skotovod (Mägikarjakasvataja) Verhnäja Jelovkas ning saksa-eesti segakülas Gerassimovkas (Semipalatinski ringkond) ühise maaharimise ühing Krasnõi Pahar (Punane Kündja) (*Trista ...* 1974; Bill 1993: 75; *Buhar ...* 2010: 26; Burgart 2011: 395).

Selle erakordse „tõusu“ taga ei olnud aga talupoegade vabatahtlik algatus, vaid erakordselt tugev surve maaelanikkonnale, mis hõlmas majanduslikke, administratiivseid ja otseselt repressiivseid meetmeid. Kolhooside loomise strateegia sisaldas algusest peale sunnimeetmeid, ehkki ametlikult kuulutati, et kolhoosi astumine on vabatahtlik. Majanduslik sund põhines küla jagamisel kaheks leeriks – kolhoosnikeks ja üksiktalunikeks. Viimased olid kolhoosiga mitte liitunud majapidamised, mis võisid olla nii vaesed kui ka jõukad, kuid mida ühendas soovimatus liituda kolhoosiga ja loovutada oma vara ühisomandisse (Fitzpatrick 1994: 3–4).

Üksiktalude liituma sundimiseks kasutati nii rahalisi kui ka naturaalmakseid. Suur roll oli põllumajandusmaksul ja majapidamispõhistel riiklikel normatiivsetel kohustustel. Maksukoormus kolhoosnikel ja üksiktalunikel erines oluliselt: pärast 1930. aasta 15% maksutõusu kasvas vahe kümnekordseks (Ivnitski 2000: 19). Pokornoje allikate järgi maksis üks kolhoosimajapidamine keskmiselt 5 rubla, üksiktalu aga 36 rubla aastas; jõukamad talud – nn kulakud – veelgi rohkem, keskmiselt 51 rubla (TLRA f 20, n 1, s 5, lk 37–38). Lisaks olid olemas ka teised maksud ja koormised.

Samal ajal said teatud kolhoosnike rühmad maksuvabastusi: punaarmeeleaste ja ajateenijate pered, vaesed majapidamised, samuti äsja külla asunud kasahhid. Kohalikud nõukogud võisid vabastada ka teisi gruppe – näiteks Pokornojes vabastati õpetajad (TLRA f 20, n 1, s 11, lk 4; TLRA f 17, n 1, s 13, lk 23–35). 1934. aastal moodustasid maksusoodustusega majapidamised koguni veerandi kõigist majapidamistest (TLRA f 20, n 1, s 14, lk 50–51).

Lisaks rahalistele maksudele eksisteeris ka naturaalandam: iga majapidamine, nii kolhoosnikud kui ka üksiktalunikud, pidi riigile andma vilja, kartulit, õli ja muud toodangut (TLRA f 20, n 1, s 7, lk 13, 27). Kuigi normid kehtestati formaalselt võrdselt – näiteks heinamaalt

6 Edasi nimi oli Nõukogude Liidu eesti kolhooside seas üsna levinud. Lisaks Pokornoje Edasi kolhoosile eksisteerisid samanimelised kolhoosid ka Leningradi ja Pihkva oblastis, samuti Kaukaasias. Nimetus on arhiividokumentides fikseeritud eesti keeles ja ei ole tõlge vene nimest, mis näitab, et kollektiviseerimise alguses kehtis veel rahvuspoliitika „positiivsete tegevuste“ perioodi põhimõte.

0,5 tsentnerit hektari kohta –, jäid üksiktalud kaotajaks, sest nende heinamaa pindala oli väiksem. 1930. aastal jäi pärast riikliku plaani täitmist kolhoosnikule keskmiselt 168 tsentnerit heina, üksiktalunikule aga vaid 92 (TLRA f 20, n 1, s 5, lk 7).

Lisaks survele kasutas riik ka majanduslikke stiimuleid: kolhoosides tehti ümber töökorraldus ja tasustamine, lubati säilitada aiamaad ja isiklikku karja. 1933. aastal kehtestati kohustuslike tarnete süsteem, mille järgi teadis iga majapidamine juba kevadel, kui palju vilja, kartulit ja loomakasvatuse toodangut ta peab aasta jooksul riigile andma (Zelenin 2001: 38–39). Ülejäänu jäi talupoja käsutusse.

Kombineeritud surve ja stiimulite tulemusel vähenes üksiktalude osakaal kiiresti. Kui 1930. aastal moodustasid need Pokornojes veel 56% kõigist majapidamistest, siis nelja aasta pärast oli nende osakaal langenud kümnekordselt – vaid 5%-ni (TLRA f 20, n 1, s 5; TLRA f 20, n 1, s 7; TLRA f 20, n 1, s 13; TLRA f 20, n 1, s 15).

Ent isegi nii väike arv üksiktalusid külas ei olnud Nõukogude võimu jaoks vastuvõetav, mistõttu kehtestati aina uusi diskrimineerivaid meetmeid. 1935. aasta suvel sai Pokornoje külanõukogu rajooni juhtkonnalt korralduse, et VK(b)P Keskkomitee otsuse alusel piiratakse üksiktalunike viljajahu normi 16 kilogrammile inimese kohta kuus. Samal ajal said kolhoosnikud vilja jahvatada ilma piiranguteta (TLRA f 20, n 1, s 14, lk 5). Viimaseks hoobiks üksiktaludele sai aga Sheila Fitzpatricki arvates 1938. aasta seadus, mis kehtestas kõrge hobusemaksu – võttes viimase privileegi, mis üksiktaludel veel oli (1994: 179). Et vältida maksu või hobuse konfiskeerimist selle mittetasumise tõttu, astusid üksiktalunikud kolhoosi ja andsid hobuse ära.

Nii lõppes Nõukogude võimu poolt kunstlikult loodud talupoegade rühmade – üksiktalunistest keskmike ja kehvikute lühike ajalugu. Nende suhtes kasutas võim peamiselt majanduslikke survevahendeid ja sundi astuda kollektiivmajandisse. Märksa karmimaid administratiivseid ja repressiivseid meetmeid rakendati aga kulakute suhtes.

Õigustest ilmajätmisest kuni kulakute likvideerimiseni: poliitilised repressioonid talurahva vastu

Peamiseks Nõukogude võimu vaenlaseks külas peeti kulakut – „kapitalisti“ ja „ekspluataatorit“, kelle vastu rakendati nii majanduslikke kui ka poliitilisi meetmeid, sealhulgas otseseid repressioone. Meetmete

kompleks sai nimeks „kulakluse kui klassi likvideerimine“ ehk kulakuks kuulutamine ja ümberasustamine.⁷

1929. aasta sügisel soovitas Pokornoje külanõukogu leivakogumise abistamise komisjon võtta kriminaalkoodeksi § 61 alusel („Kohustuste täitmisest või riikliku tähtsusega töödest keeldumine“) kriminaalvastutusele viis talupoega – Aleksander Pilmani, Jaan Abeli, August Kelleri, Paul Meose ja Gustav Hörni, kes „pahatahtlikult ja organiseeritult keeldusid täitmast majandamiskavasid“. Teravilja kogus, mis jäi riigile üle andmata, ulatus 100–300 puudani talu kohta (1640–4920 kg) (TLRA f 20, n 1, s 11, lk 4). Selle paragrahvi rakendamise praktika näitab, et leivavilja kohustuste mittetäitjaid karistati viiekordse trahviga. See oli üks majanduslik samm kulakluse likvideerimise suunas, sest viiekordse trahvi maksmine nõrgestas iga majapidamist, eriti aga neid, kes ei suutnud toime tulla isegi ühekordse trahvimääraga (Danilov 1999: 60–61). Nii tekkis paradoksaalne olukord, kus kulak osutus süüdlaseks igal juhul: kas ta müüs oma vilja („spekuleeris“) või ei suutnud täita üle jõu käivat leivakogumise normi („keeldus pahatahtlikult vilja üle andmast“).

Teiseks laialt levinud võtteks kulakute vastu võitlemisel sai nende valimisõigusest ilmajätmine. Neid, kellelt valimisõigus ära võeti, hakati halvustavalt nimetama *lišentsikuteks* (лишеницы, eesti k „vabaduse kaotajad“). Valimisõiguse äravõtmine kuulus kohalike külanõukogude pädevusse, kes mitte ainult ei koostanud *lišentsikute* nimekirju, vaid pidid neid ka säilitama ja täiendama. Esimesteks *lišentsikute* nimekirja kandidaatideks olid üksiktalunikud-kulakud, kellele oli pandud peale „kindel ülesanne“ (sellest ka nimetuse *tverdozadanets* päritolu – *твердозаданцы*, eesti k „kindla ülesandega inimesed“). Nii oli „Pokornoje külanõukogu valimisõigusest ilmajäänud isikute nimekirja 1930. aasta seisuga“ kantud üksteist *tverdozadanetsit*, sealhulgas kõik viis eespool nimetatut (TLRA f 20, n 1, s 8, lk 1). Samal ajal toimus ka teistpidine tegevus: valimisõigusest ilmajätmisele järgnes sageli „kindla ülesandega“ isikute hulka määramine kohustusega vili üle anda. Järgnevatel aastatel aga muutus *lišentsikute* nimekirjas olemine sageli aluseks talupoja lugemiseks kulakute hulka. Seega eksisteeris lahutamatu seos poliitiliste ja majanduslike survevahendite vahel talurahva vastu.

Esimene valimisõiguste äravõtmise laine Pokornojes leidis aset 1929. aastal, mil *lišentsikuteks* kuulutati 41 inimest; teine

7 Mõiste „kulakute likvideerimine“ (раскулачивание) ilmus talupoegade kohta kasutusele juba revolutsiooni ajal ning tähendas siis jõukamate talupoegade vara osalist eksproprieerimist ja jagamist vaesematele talupoegadele (Danilov 1999: 41–42).

laine järgnes 1933. aastal – veel 18 inimest. Formaalseteks põhjusteks nimetati enamasti „palgatööjõu kasutamist“, harvem tegelemist kaubitsemisega või pooleliolevat kriminaalasja (TLRA f 17, n 1, s 13; TLRA f 20, n 1, s 8). 16 juhul puudutas see sugulaste talusid, näiteks isa ja poeg või vennad. Valimisõigusest jäid ilma ka naised – nii *lišentsikute* pereliikmetena kui ka iseseisvate majapidamiste juhtidena (TLRA f 20, n 1, s 8).

Tegelikult oli selle poliitilise surve meetme all kannatanute ring palju laiem, sest kui valimisõigusest jäeti ilma majapidamise pea, siis automaatselt kuulusid *lišentsikute* hulka ka tema pereliikmed – abikaasa, lapsed ja vanemad. Neilt kõigilt võeti mitte ainult aktiivne ja passiivne valimisõigus, vaid neil keelati ka töötamine riigiametis, õppimine kutse- ja kõrgkoolis ning tegelemine teatud elualadega (Fitzpatrick 1994: 30–33). Seetõttu kujunes 1930. aastate algul tavaks, et *lišentsikute* lapsed esitasid avaldusi, taotledes õiguste taastamist põhjendusega, et nad ei ole seotud vanema „nõukogudevastase tegevusega“. Avaldusi arutati külanõukogu koosolekul ja iga juhtum vaadati eraldi läbi. Aastatel 1933–1934 taastas Pokornoje külanõukogu sageli laste õigused tingimusel, et nad pidid läbima alandava rituaali: rajoonilehes tuli avalikult oma vanematest lahti öelda (TLRA f 20, n 1, s 11, lk 36–38).

Nimekirju koostati kiirustades ja ettevalmistuseta, mistõttu tuli sinna ekslikult sattunud inimesi sealt hiljem ka eemaldada (TLRA f 20, n 1, s 13). Nii jäeti Richard Raudsep valimisõigusest ilma ja arvati kolhoosist välja isiklike arveteõienduste tõttu, kuid juba nädala pärast taastati tema õigused ja liikmesus kolhoosis (TLRA f 20, n 1, s 17, lk 146). Õiguste taastamine oli samuti võimalik, kui leidus tunnistajaid, kes kinnitasid, et *lišentsikul* ei olnud kulaku majapidamist ega palgatööjõudu (TLRA f 20, n 1, s 14, lk 34).

Esimesed repressioonid kulakute vastu algasid juba 1920. aastatel, kuid alles „kulakluse kui klassi likvideerimise“ poliitika väljakuulutamisega 1929.–1930. aasta talvel algas ulatuslik pealetung talurahvale. Nõukogude statistika järgi moodustasid kulakud vaid veidi üle 2% kogu riigi talurahvast (Abõlhožin jt 2009: 277). Samas aga nähti plaanide kohaselt ette, et viljakates piirkondades tuleb kulakuks kuulutada 3–5% talupoegadest. See tähendas, et „kulakute“ hulka sattusid mitte ainult jõukad talud, vaid ka osa keskmisel järjel talupoegadest (Fitzpatrick 1994: 54–55).

Poliitbüroo määrusega „Kulakumajapidamiste likvideerimise kohta täieliku kollektiviseerimise piirkondades“ 30. jaanuarist 1930 jagati kõik kulakuks kuulutatavad kolme kategooriasse (Ivnitski 2000: 126–130):

1. Kontrrevolutsiooniline kulakute aktiiv, kes tuli viivitamatult likvideerida, saates nad sunnitöölaagritesse; terroriaktide, kontrrevolutsiooniliste väljaastumiste ja ülestõusude korral ei välistatud ka kõrgeimat karistustmäära.
2. Ülejäänud kulakute aktiiv, ennekõike kõige jõukamad kulakud ja majapidamiste omanikud, kes tuli saata asumisele Nõukogude Liidu kaugematesse piirkondadesse või kohaliku krai perifeeriasse.
3. Kohalikku piirkonda alles jäänud kulakud, kes tuli asustada ümber väljaspool kolhoose eraldatud uudismaadele.

Sama määrusega kehtestati ka kontrollarvud kulakluse likvideerimiseks: Kasahstanis tuli esimese kategooria alusel ümber asustada 5000–6000 perekonda ning teise kategooria alusel 10 000–15 000 perekonda (Abõlhožin jt 2009: 277–278). Kuna Kasahstan määrati üheks kulakute väljasaatmise piirkonnaks, soovitati teise kategooria peresid asustada ümber vabariigi piires. Seega langesid teise ja kolmanda kategooria väljasaatmised Kasahstanis sisuliselt kokku.

1929.–1930. aasta sügistelvel arreteeriti Petrovskoje ja Sopetovskoje külas 11 inimest (Otkrõtõi ... 2023). Kõigile arreteeritutele esitati süüdistus kriminaalkodeksi 58. paragrahvi alusel: punkt 8 – terroristlikud teod Nõukogude võimu esindajate vastu ning punkt 10 – propaganda ja agitatsioon Nõukogude võimu vastu. Ainult üks kriminaalasi lõpetati, ülejäänud kohtualused mõisteti süüdi ja karistati eri pikkusega vangistusega (samas). Nii käsitleti neid kõiki esimese kategooria kulakutena, kelle karistus tuli kanda sunnitöölaagris.

Teise ja kolmanda kategooria kulakud suunati väikestesse tööasulatesse, mis loodi asustamata piirkondadesse. Kuna Karaganda oblastist kujunes üks GULAGi arhipelaagi „saartest“, saadeti paljud eestlased lähimatesse küladesse (TLRA f 20, n 1, s 7, lk 49; TLRA f 20, n 1, s 17, lk 52).

Kulakute nimekirju koostasid külanõukogud nende käsutuses olnud *tverdozadantsõde* ja *lišentsikute* nimekirjade põhjal, kuid sellega ei piirdutud. Nii näiteks moodustasid Pokornojes isikud, kellel olid olnud varem kõrgemad maksud või suuremad kohustused, kulakute nimekirja kantuist vaid 40% (TLRA f 20, n 1, s 17). Eraldi kategooriasse kuulusid käsitöölised ja meistrid, kes valmistasid kaupu müügiks, osutasid tasulisi teenuseid külaelanikele ning hoidsid sidemeid linnakaupmeestega. S. Fitzpatricki hinnangul sattusid erilise surve alla just veskipidajad, kuna nad olid külas eristaatuses, sest kolhoosnikud ei saanud ilma nende teenusteta hakkama. Pealegi säilitasid veskipidajad hoolimata piirangutest ja reeglitest külaoludes suhteliselt kõrge elatustaseme (Fitzpatrick 1994: 161–62). Näiteks Pokornojes kuulusid

kulakute hulka Jakob Rauk ja August Savi, kes pidasid ühiselt veskit (TLRA f 20, n 1, s 8, lk 8–10).

Kulakluse likvideerimise ulatusliku poliitika lõpp saabus 8. mail 1933, mil VK(b)P Keskkomitee ja NSV Liidu Rahvakomissaride Nõukogu andsid välja direktiiv-juhendi. Dokumendi kohaselt oli „kulakluse kui klassi“ likvideerimise ülesanne täidetud (Zelenin 2001: 746–750). Kahtlemata jätkusid repressioonid talurahva vastu ka järgnevatel aastatel, kuid nende ulatus oli märksa väiksem. Kui aastatel 1929–1933 arreteeriti Kasahstani külates 22 eestlast, siis järgneva kolme aasta jooksul vaid kolm (Otkrõtoi ... 2023).

Vastupanu kollektiviseerimisele: passiivsest vastupanust rändeni

Võim tunnistas, et kollektiviseerimiskampaania tekitas talurahva seas vastupanu, kuid püüdis seda esitada vaid klassivõitluse elemendina, milles osalesid üksnes kulakud. Ametlikult arvati, et vaesed ja keskmikud toetavad kollektiviseerimist, kuid kulakud on nad eksiteele viinud. Vastupanu avaldus mitmes vormis: majanduslikest meetmetest kuni relvastatud kokkupõrgete ja ülestõusudeni.

Passiivne vastupanu seisnes võimaluste otsimises, et mitte kolhoosiga ühineda või vähendada enda ja oma pere jaoks võimalikke kahjusid. Kõige lihtsamaks, tõhusamaks ja seetõttu kogu riigis laialt levinud viisiks sai „pillamine“ („разбазаривание“) – nõukogude ametnike kasutusele võetud termin talurahva vara hajutamise tähistamiseks (Viola 1999: 88–89). Nii püüdsid talupojad vähendada oma vara hulka, mis pidi minema ühiskasutusse (eelkõige karja ja vilja). Talupojad tapsid või müüsid oma loomi, peitsid vilja, müüsid kodust vara või andsid seda vaesematele sugulastele. Näiteks süüdistati Pokornoje elanikke August Savi ja Jakob Rauki oma vara „pillamises“ enne kolhoosiga ühinemist (TLRA f 20, n 1, s 8, lk 1).

Sageli, olles oma vara maha müünud, lahkusid talupojad küladest, et vältida kolhoosiga liitumist ja kulakuks tembeldamist. Sellisel juhul räägitakse „kulaku nimetusest lahti saamisest“ („самораскулачивание“). Üheks selle vormiks sai ka majapidamise jagamine. See põhines asjaolul, et kolhoosis tunnistati peamise majandusüksusena talumajapidamist, millele määrati õuekrunt ja lubati pidada üht lehma. Nii võimaldas majapidamise formaalne jagamine suurendada õuekrundi pindala ja pidada kahte lehma (Viola 1999: 104–105). 1933. aastal registreeris Pokornoje külanõukogu üle kahekümne akti majapidamiste jagamise kohta. Tähelepanuväärne on asjaolu, et sageli eraldati iseseisev majapidamine pereliikmetele, kes

tegelikult ei suutnud seda elujõulisena hoida. Näiteks Millerite suures peres eraldati vanemad lapsed vanuses 11–18 aastat, luues formaalselt uue majapidamise (TLRA f 20, n 1, s 17, lk 50, 54, 60, 70). Enamasti oli majapidamise jagamine fiktiivne ja eksisteeris vaid paberil. Sama kinnitas ka jagamisaktides sisalduv punkt, mille kohaselt jagatav pere ei taotlenud vara jagamist ega oma osa. Oli ka vastupidiseid olukordi, kus kaks erinevat majapidamist säilitasid formaalse iseseisvuse, kuid hakkasid elama ühe katuse all ja ühiselt majandama. Üks intervjuueeritav meenutab, et tema vanemad võtsid oma majja kaks lastetut vanainimest, mis tegelikult võimaldas suurendada õuekrundi pindala ja pidada kahte lehma (N, snd 1937, VM 2019, Ust-Kamenogorsk).

1931. aasta sügisel algas talupoegade massiline lahkumine kolhoosidest (sel ajal ei olnud kolhoosist lahkuda veel kuigi keeruline), mis kujunes veel üheks vägivalatuks vastupanuvormiks kollektiviseerimisele. Näiteks lahkusid peaaegu kõik eestlased Ust-Kamenogorski rajooni kolhoosist Krasnõi Majak. Vastavalt tolle aja tavadele, pandi kogu süü selles kolhoosi esimehele, kes rajooni NKVD osakonnajuhataja sõnul olevat korraldanud eestlaste vastu „avaliku tagakiusamise“ (Riffel, Žandabekova 2005: 232–237).

Meeleheitele aetud talupojad rikkusid vahel ka kolhoosi vara. Näiteks ründas Pokornoje elanik August Rosenberg kolhoosi laoruumi, kus hoiti seemnevarusid: ta ajas valve minema, lõhkus aknad ja kõndis hiljem mööda küla, ähvardades Nõukogude aktiviste ning põgenes seejärel külast (TLRA f 20, n 1, s 14, lk 24). Kõige sagedamini kahjustati aga masinaid ja tehnikat. Kahtlemata oli suur osa rikkumistest seotud tehnilise kirjaoskamatus või hooletusega, kuid märkimisväärne osa oli ka teadlikul „külaludismil“, nagu seda nähtust nimetab Lynne Viola (1999: 99–100). Tokarevski masina-traktorijaamas, mis teenindas Edasi kolhoosi, töötas tiserina üks kulakuks kuulutatud eestlane. Tema tütarde meenutuste järgi läks tehnika sageli katki, eriti kombainide puidust labad, mistõttu tööd oli väga palju (N, snd 1935, VM 2021, Karaganda oblast; N, snd 1942, VM 2021, Karaganda oblast).

Kõiki eespool kirjeldatud vastupanuvorme kollektiviseerimisele iseloomustab mitte ainult nende vägivalatu laad, vaid ka see, et neid oli võimalik ellu viia üksikisiku või perekonna jõududega. Relvastatud vastupanu osutamiseks ühinesid talupojad aga tervete külade kaupa, lükates sellega ümber Nõukogude võimu väite talurahva klassilisest kihistumisest. Vastupanu ulatus oli nii suur, et võib rääkida talurahvasõjast Nõukogude võimu vastu. Ainuüksi 1930. aastal toimus kogu Nõukogude Liidus üle 13 000 ülestõusu, milles osales enam kui kolm miljonit inimest (Ivnitski 2000: 20–21). Esimesed talurahva ülestõusud Kasahstanis pärinevad 1929. aasta sügisest, kuid juba järgmise aasta talvel-kevadepäevil said neist massilised mässud, mis haarasid

kogu vabariigi. Kokku registreeriti aastatel 1929–1932 Kasahstanis 372 relvastatud ülestõusu (Kozõbajev 2019: 81). Kõik need ülestõusud surusid maha OGPU organid ja Punaarmee üksused. Olulist rolli talurahva vastupanu murdmises mängis ka alguse saanud näljahäda. Seetõttu kujunes aja jooksul elanikkonna peamiseks protestivormiks Kasahhi ANSVs migratsioon, sealhulgas Nõukogude Liidust välja.

Nomaadliku majandusviisi põhiolemus seisnes regulaarses rändamises, kuid kollektiviseerimise ning sellega kaasnenud paikseks sundimise ja jõukate karjakasvatajate vastase kampaania tingimustes muutusid kasahhide ränded massiliseks Exoduseks. 1929. aasta lõpus alanud liikumine saavutas haripunkti aastatel 1932–1933. Selle ulatust näitavad arvud: erinevate hinnangute järgi lahkus Kasahhi ANSV piiridest 1–1,2 miljonit inimest, kellest tagasi tuli vaid veidi üle 400 000 (Pianciola, Finnel 2004; Abõlhožin jt 2009: 284; Kindler 2017: 215). Kasahhid lahkusid oma kodupaikadest ja suundusid nii naaberliiduvabariikidesse kui ka välismaale (Hiinasse, Mongooliasse, Afganistani, Iraani, Türgi).

Emigratsioonimeeleolud ei levinud aga ainult kasahhide seas, vaid ka kolonistidest talupoegade hulgas (Abõlhožin jt 2009: 311). Nii selgub Alma-Ata oblasti aruandest, et kolonistid pöördusid tagasi Ukrainasse ja Põhja-Kaukaasiasse, osa aga suundus koos kasahhidega Hiinasse (Pianciola, Finnel 2004: 168). Emigratsiooni hakkasid uuesti kaaluma ka Kasahstanis elanud eesti ümberasujad. Kuid erinevalt sõjakommunismi ajast, mil eestlased vastuseks majandussurvele võtsid Eesti kodakondsuse optsiooni kaudu, liitusid nad nüüd oma väikese arvulise tõttu teiste suuremate rahvusgruppidega. Koos sakslastega plaanisid eestlased emigreeruda Kanadasse, koos kasahhide ja venelastega aga Hiinasse.

Kasahstanis hõlmas migratsiooniliikumine kõiki saksa elanikkonna kompaktse asustusega piirkondi, sealhulgas Akmolinski ringkonda, kus asusid Pokornoje ja Petrovskoje. Suurt rolli emigratsiooniidee levikus mängis saksakeelne ajakirjandus, mis kirjutas võimalustest Kanadasse siirduda, samuti kirjavahetus välismaal elavate sugulastega (Jefremova-Šeršukova 2014: 186–187). Kuid mitte vähem olulised ei olnud talupoegade seas ringlevad kuulujutud: peatselt puhkev sõda, Nõukogude võimu kokkuvarisemine, ülestõus, kolhooside häving, Nõukogude vilja müük välismaale. Nii väitis Pokornoje talupoeg Hollo, viidates sugulaste kirjades toodud teabele, et Eestis müüakse „vene leiba“ väga odava hinnaga (KVKA f И-369, n 1, s 8539, lk 244). Stabiilse majandusliku olukorra korral võinuks see fakt olla uhkuse allikaks, kuid kasvava nälja ja lakkamatu majandussurve tingimustes suurendasid sellised kuulujutud vaid talupoegade soovi emigreeruda (Abdõgaliulõ 2021b: 473–474).

Nõukogude võim pidas ohtlikuks lääne rahvusvähemuste seas levivaid emigratsioonimeeleolusid ja alustas ulatuslikku pealetungi, et peatada migrantide voog. Esiteks võeti kasutusele mitmed meetmed väljarände piiramiseks (teele asunute tagasisaatmine juba Moskvast, keeld kinnisvara müüa ja käsk sõlmitud tehingud tühistada, külavolikogude poolt tõendite väljastamise lõpetamine, rongipiletite müügi keeld jms) (Jefremova-Šeršukova 2014: 187). Teiseks avaldati 1930. aasta veebruaris ÜK(b)P Keskkomitee määrus „Tööst saksa elanikkonna seas ja meetmetest võitluseks sakslaste, poolakate, kreeklaste, tšehhide jt emigratsiooniliikumise vastu“, mille kohaselt tuli tugevdada agitatsioonitööd vähemusrahvuste seas ja kõrvaldada kollektiviseerimise käigus tehtud „liialdused“. Samal ajal pidi intensiivistuma ka kulakutevastane tegevus, sest just kulakuid ja vaimulikke peeti peamiseks emigratsioonimeeleolude levitajateks talurahva seas (Dönninghaus 2011: 488). Lisaks juhendasid kohalikud parteikomiteed töotajaid „nõukogude üritusi“ ettevaatlikult ja tundlikult korraldama, kuna saksa elanikkond „on üksikute liialduste suhtes väga leppimatu“ (KVKA f II-369, n 1, s 8539, lk 244). Kohati, näiteks Ust-Kamenogorski rajoonis, lubati kohalikel võimudel sakslaste ja eestlaste kollektiviseerimist ja kulakutevastast tegevust teostada vaid rajoonikomitee erikokkuleppel (Riffel, Žandabekova 2005: 157–159). Kokku soovis üle 5000 Kasahstanis elanud saksa perekonna Nõukogude Liidust lahkuda, kuid see õnnestus vaid üksikutel (Jefremova-Šeršukova 2014: 187).

Täpseid andmeid Lääne-Hiinasse (Xinjiang) põgenenute kohta pole siiani. Uurijate hinnangul emigreerus sinna vähemalt 200 000 inimest (Pianciola, Finnel 2004: 170; Cameron 2018: 192–194). Valdav enamus põgenikest olid naabruses elanud kasahhi nomaadid. Kui varem iseloomustas ränne peamiselt rändrahvast, siis kollektiviseerimise ja kulakutevastase poliitika tulemusena haaras see ka kolonistide külad. Seda kinnitavad OGPU kokkuvõtted. Need juhivad tähelepanu ka asjaolule, et Xinjangi läksid mitte ainult jõukad karjakasvatajad ja kulakud, vaid ka suur hulk keskmikke, vaeseid, kolhoosnikke ja isegi parteiapparaadi madalamaid töotajaid (Zelenin 2001: 338–339).

Püüdes emigreeruda üritajaid peatada, kasutasid Nõukogude piirivalvurid vägivalda. Piirikonfliktid muutusid tavaliseks ja lõppesid sageli põgenike, sealhulgas naiste ja laste hukkamisega (Kindler 2008: 38–43; Cameron 2018: 223–224). Näiteks püüdis Verhnäja Jelovka talupoeg Partman koos naise ja alaealise pojaga ületada Nõukogude–Hiina piiri, kuid lasti maha (N, snd 1937, VM 2019, Ust-Kamenogorsk). Tema naine ja poeg olid sunnitud jääma Nõukogude Liitu, kus neid ähvardas nüüd küüditamine, sest vastavalt partei ringkonnakomitee

otsusele tuli põgenenud kulakute perekonnad piirialalt välja saata (Abdõgaliulõ 2021a: 673). OGPU piirivalveüksused arreteerisid vähemalt neli eestlast: Viktor Tamme, Jakob Leitmani, Timofei Koka ja Paul Koka. Viimased kaks viibisid arreteerimise ajal Xinjangi territooriumil. Neile esitati süüdistus mitmes kriminaalkoodeksi 58. paragrahvi punktis, sealhulgas relvastatud ülestõus osalemises ja spionaažis. Kolm neist mõisteti 1–6 aastaks laagrisse, Timofei Kokk lasti maha (Otkrõtõi ... 2023).

Vaatamata OGPU piiriosakondade rohketele katsetele Hiinasse suunduvat migratsiooni tõkestada, ei suutnud nad piiri kontrolli alla saada. Tuhandel peredel õnnestus Nõukogude Liidust lahkuda. Tõenäoliselt võis nende seas olla ka mitu eesti perekonda, kuid arhiiviallikate nappuse tõttu pole nende täpset arvu võimalik kindlaks teha.

Kollektiviseerimise tulemused: nälg ja demograafilised muutused

1930. aastate näljahäda Kasahstanis oli terve rea omavahel seotud tegurite tagajärg: geograafilis-kliimaatilised tingimused (kasahhi steppide sobimatus põllumajanduseks, sagedased põuad), nomaadliku elanikkonna toitumise rahvuslikud iseärasused (liha- ja piimatoodete ülekaal), kuid keske koha hõivasid poliitilis-majanduslikud tegurid (loomakasvatuse kollektiviseerimine, karjakasvatajate sundasustamine, suurte karjakasvatustalude likvideerimine).

Nälg haaras kogu elanikkonda, mitte ainult kasahhe. Mõned piirkonnad puutusid näljaga kokku juba 1928. aasta kevadel. Siis teatas OGPU, et Akmolinski ringkonnas esines „elanikkonnal nälgimisest tekkinud paistetust ja asendusainete toiduks tarvitamist“ (Abdõgaliulõ 2021a: 150–176). Massiline näljahäda puhkes aga 1930. aastal kiirendatud kollektiviseerimise ja sundasustamise tagajärjel ning seda süvendas 1931. aasta ikaldus. Ajaloolased on ühel meelel, et 1930. aastate näljahäda ei oleks olnud nii katastroofiliste tagajärgedega (nii nomaadidest kasahhidele kui ka kolonistidele), kui bolševikud oleksid loobunud teravilja ja liha rekvireerimisest ning jätnud varumiskavad suurendamata (Kindler 2017: 17; Cameron 2018: 59). Kuid vaatamata 1931. aasta ikaldusele riiklikke teravilja varumiskavasid mitte ei vähendatud, vaid hoopis suurendati võrreldes eelneva aastaga.

Kõige raskemad olid aastad 1932–1933, mil nälg haaras kogu vabariigi ja kõik elanikerühmad. Hilinenud reaktsioonina loodi mitmeid komisjone, saadeti volinikud piirkondadesse, paluti keskuselt toiduabi. 1932. aasta kevadel andis Karaganda oblasti täitevkomitee korralduse eraldada ladudest toidulaenuna 1394 tonni teravilja, sealhulgas Telmani

rajoonile, kus asus Pokornoje, 32,8 tonni, ja Lenini rajoonile, kus asus Petrovskoje, 82 tonni (Abdõgaliulõ 2021c: 194–195).

Valitsus andis ühe käega toiduabi, kuid teisega jätkas talupoegadelt viimse tera äravõtmist. Nii langes kolhoosnikele kohustus täita kolhoosi seemnefondi järgmise külvihooja jaoks. 1933. aasta kevadel süüdistati kaheksat Edasi kolhoosi liiget seemnefondi täitmise saboteerimises, nad arvati kolhoosist välja ja saadeti Pokornoje külanõukogu territooriumilt välja. Veel kuut kolhoosnikku hoiatati, et nad peavad määratud teraviljakoguse ööpäeva jooksul üle andma, vastasel juhul tabab neid sama karistus. Seemnefondi normid ulatusid 2,5–5 tsentnerini pere kohta (TLRA f 20, n 1, s 11, lk 40). Kuid kas peredel, kes olid üle elanud mitu nälja-aastat, võis üldse selline kogus vilja olemas olla?

Nälja-aastate raskest olukorrast tulenevalt kasvas kolhoosipõldudel varguste ja röövimiste arv, mida panid toime enamasti nälginud inimesed, sageli lapsed. Üks vastanu meenutab, kuidas nad käisid koos emaga kolhoosipõldudel viljapäid korjamas (N, snd 1935, VM 2021, Karaganda oblast):

Meil olid siin lähedal Pokornoje põllud ja ükskord läksime emaga viljapäid korjama. Seal aga käisid ratsanikud, kes kontrollisid, ja kui nad leidsid palju päid, siis võtsid ära. Aga meile sattus väga hea ratsanik, kes ütles: „Seal on üks õleküün ja selle all on puhast nisu. Võtke, palju jõuate, ja minge kiiresti ära. Aga kui keegi teid kinni püüab, siis mina teid ei näinud ja teie mind ei näinud!“ Õnneks jõudsime koju, keegi meid ei kohanud. On ikkagi häid inimesi. Nii palju, kui mina jõudsin võtta ja ema pani kotikesse, selle töömehe koju.

Esines ka tõsisemaid viljavargusi, mida ei olnud võimalik varjata. 1933. aastal, näljahäda haripunktis, saatis Pokornoje elanik Aleksander Nagel masinat, mis vedas vilja riigile üleandmiseks, ja varastas 14 kg vilja. Selle eest arvati ta kolhoosist välja ja arreteeriti (TLRA f 20, n 1, s 11, lk 3). Vastavalt NSV Liidu Kesktäitevkomitee ja Rahva-komissaride Nõukogu 7. augusti 1932. aasta määrusele (nn kolme viljapea seadus) karistati viljavargust mahalaskmise ja vara konfiskeerimisega või leevendavatel asjaoludel mitte vähem kui 10aastase vangistusega (Zelenin 2001: 453–454). Seetõttu viitavad mõlemad toodud juhtumid nälgivate inimeste äärmisele meeleheitele, kes olid valmis riskima oma vabaduse ja eluga, et peret toita.

Kollektiviseerimine ja sellele järgnenud näljahäda löid senise elukorralduse sassi, sundides inimesi kodukülast lahkuma või vastu võtma riigi saadetud ümberasujaid. Need protsessid koos administratiivsete meetmetega tõid kaasa märkimisväärsed muudatusi Pokornoje elanike arvus ja rahvuskosseisus.

Nagu juba märgitud, kaasnes Kasahstanis kollektiivseerimisega nomaadide sundasustamine. Kasahhid asusid elama mitte ainult selleks ettenähtud kohtadesse, mis tihti olid juhuslikult kaardile märgitud punktid, vaid ka kolonistide küladesse. Kui 1930. aastal ei olnud Pokornojes ühtegi kasahhi perekonda, siis juba järgmisel aastal oli neid neli ning 1933. aastaks oli nende arv kasvanud 32 perekonnani (TLRA f 20, n 1, s 5, lk 3). Kui raskes olukorras need pered olid, näitab Pokornoje külanõukogu 1933. aasta majapidamisraamat: 32 majapidamise, kokku 92 inimese peale oli vaid 17 lehma ja 10 lammast; seitsmes peres ei olnud ühtegi tövõimelist inimest (TLRA f 20, n 1, s 13, lk 5–15).

Lisaks alustati 1930. aastal Karaganda oblasti kolmes rajoonis GULAGi süsteemi kuuluva Gigandi sovhoosi organiseerimist.⁸ Selleks võeti maad ära lähedastelt küladelt ja auulidelt ning sealne elanikkond tuli ümber asustada. Tulevase Karaganda laagri territooriumil elas kokku 4000 kasahhi perekonda ning 1200 saksa ja vene majapidamist (Abõlhožin jt 2009: 435). Nad paigutati ümber lähimatesse küladesse, sealhulgas Pokornojesse. Nii said Pokornoje uuselanikeks sakslaste küla Sarepta elanikud, samuti kasahhi ja vene pered ümberasustatud auulidest ja küladest (TLRA f 17, n 1, s 13, lk 14–17; Popov 2015).

Tulemuseks oli, et 1934. aastaks moodustas mitte-eesti elanikkond Pokornojes juba 30% ning järgmistel aastatel see osakaal aina kasvas, samal ajal kui eestlaste osakaal vähenes. Monoetnilisest Pokornojest sai tüüpiline mitmerahvuseline nõukogude küla. Selline eesti külade monoetnilisuse lagunemine kollektiviseerimise aastatel oli iseloomulik kogu Nõukogude Liidule. Eesti küladesse lisandusid teised etnilised rühmad, mis tõi kaasa vene keele laialdase leviku rahvustevahelise suhtlemise keelena ja rahvuskultuuri asendumise nõukogude omaga (Jürgenson 2015: 42).

Kõnealusel perioodil suurenes märgatavalt ka eestlaste endi ränne nii Kasahstanis kui ka teistes Nõukogude Liidu piirkondades (Paju 2022). Kollektiviseerimine ja massiline kulakluse likvideerimine peletasid paljud „keskmikud“ ja „vaesed“ põllumajandusest eemale ning seetõttu otsustasid nad kodukülast lahkuda. Eilsed kolhoosnikud siirdusid töö otsingul linnadesse ja tööstusettevõtete ehitusele, mida Kasahstanis industrialiseerimise tulemusel rohkesti tekkis. Pokornoje eestlased läksid tööle Karaganda ja Temirtau ehitustele, Ida-Kasahstanis said tõmbekeskusteks Ust-Kamenogorsk ja selle ümbruse töölisasulad (TLRA f 20, n 1, s 17; Riffel, Žandabekova 2005: 14). Nii

⁸ Aasta hiljem moodustati sovhoosi baasil üks Nõukogude Liidu suurimaid kontsentratsioonilaagreid – KarLag ning sovhoosist sai selle osakond.

kujunesid välja uued eestlaste kompaktse asustuse piirkonnad, mis järkjärgult asendasid eestikeelseid külasid.

Kokkuvõte

Kokkuvõtteks võib märkida, et kollektiviseerimine Kasahstani eesti külades oli sügav murrang nende majanduslikus, sotsiaalses ja kultuurilises ajaloos. Kolhoosi Edasi näitel Pokornojes on näha, kuidas majanduslike, poliitiliste ja repressiivsete meetmete kompleks hävitas talupidamise tüübi, mis oli kogukonna autonoomia ja iseseisvuse aluseks. Kasvav maksustamine, kulakluse likvideerimine, repressioonid ja sekkumine külade sisemisse struktuuri ei murendanud üksnes materiaalist alust, vaid löid kunstlikult sotsiaalseid lõhesid, lahustades traditsioonilisi sidemeid. Vastupanu kollektiviseerimisele avaldus nii vägivallatute kui ka relvastatud tegudena: alates majanduslikest kavaldustest, kolhoosidest lahkumisest ja rändest kuni osalemiseni massilistes ülestõusudes, mis 1929–1932 haarasid kogu Kasahstani, kuid mille OGPU ja Punaarmee maha surusid.

Kollektiviseerimise tagajärjed olid mastaapsed: monoetnilisuse ja kultuurilise autonoomia lagunemine, mitme-rahvuselisuse kasv, urbaniseerumine ja osa elanikkonna sunnitud lahkumine linnadesse ja tööstuskeskustesse. Eestlaste jaoks tähendas see mitte üksnes majandusliku iseseisvuse kaotust, vaid ka järkjärgulist lahustumist mitmerahvuselises Nõukogude keskkonnas. Kollektiviseerimine ei olnud nende jaoks pelgalt põllumajandusreform, vaid etnokultuurilise transformatsiooni tegur, mis tõi kaasa küla olemuse kardinaalse muutumise ja uute, linnaliste kompaktse asustuse keskuste kujunemise.

Seega oli kollektiviseerimine Kasahstani eesti külades ühtaegu Nõukogude võimu instrument, sotsiaalmajandusliku kontrolli vahend ja protsess, mis radikaalselt muutis etniliste kogukondade struktuuri ja saatust. See ühendas endas vägivaldse sekkumise majandusellu, etnokultuurilised muutused ja mitmesugused vastupanu vormid ning jättis sügava jälje nende asulate ajaloolisse mälli ja identiteeti.

MARIYA OINAS (MA) on Tartu Ülikooli doktorant. Töötab MTÜ Vivere kool õpetaja abina. Peamised uurimissuunad on Kasahstani eesti diasporaa ajalugu, identiteediküsimused ja Venemaa koloniaalpoliitika Kesk-Aasias.

Allikad

KVKA – Kasahstani Vabariigi Keskarhiiv, Almatõ (Центральный Государственный архив Республики Казахстан, Алматы).

KVKA f И-369, n 1, s 8872. – Kasahstani Vabariigi Keskarhiiv. Talupoegade ümberasumise toimik Akmola oblastis 1905–1906 (Дело о переселении крестьян внутри Акмолинской области 1905–1906 гг.).

KVKA f И-369, n 1, s 8539. – Kasahstani Vabariigi Keskarhiiv. Akmola maakonna-ülema Troitski ettekandekiri stepipiirkonna kindralkubernerile (Докладная записка Акмолинского уездного начальника Троицкого Степному Генерал-Губернатору).

KVPA f 141, n 1, s 1545. – Kasahstani Vabariigi Presidendi Arhiiv. Protokollid, aruanded ja ettekanded KASSRi kubermangude rahvusvähemuste rakukeste seisundi ja töö kohta, 1927 (Протоколы, отчеты и доклады о состоянии и работы нацмен. ячеек по губерниям КАССР, 1927).

TLRA – Temirtau Linna Riigiarhiiv (Государственный архив города Темиртау).

TLRA f 17, n 1, s 13. – Temirtau Linna Riigiarhiiv. Telmani rajooni täitevkomitee küla- ja auulinõukogude ankeedid, 1931 (Анкеты сельаусоветов Тельманского РИКа, 1931 г.).

TLRA f 20, n 1, s 5. – Temirtau Linna Riigiarhiiv. Dokumendid kodanike põllumajandusmaksuga koormamisest (protokollid, nimekirjad jne) Pokornoje külanõukogu kohta 1930. ja 1931. aastal (Документы по обложению граждан сельхозналогами (протоколы, списки, и т.д.) по Покорному совету за 1930 год и 1931 год).

TLRA f 20, n 1, s 7. – Temirtau Linna Riigiarhiiv. Andmed varumiste käigu kohta ning Pokornoje külanõukogu kolhoosnike ja kulakute nimekirjad aastatest 1931–1934 (Сведения о ходе заготовок и списки

колхозников и кулаков по Покорному сельсовету за 1931–1934 годы).

TLRA f 20, n 1, s 8. – Temirtau Linna Riigiarhiiv. Pokornoje külanõukogu valimisõigusest ilma jäetud isikute nimekirja ja nende iseloomustused 1931. aastast (Список лиц лишенных права голоса и их характеристики по Покорному сельсовету за 1931 год).

TLRA f 20, n 1, s 11. – Temirtau Linna Riigiarhiiv. Pokornoje külanõukogu ja kolhoosi Edasi juhtkonna ühiskoosolekute protokollid, 1933 (Протоколы заседаний членов Покорного сельсовета совместно с правлением колхоза Эдази за 1933 год).

TLRA f 20, n 1, s 13. – Temirtau Linna Riigiarhiiv. Pokornoje kolhoosnike majapidamisnimekirjad, 1933 (Похозяйственные списки колхозников Покорного за 1933 год).

TLRA f 20, n 1, s 14. – Temirtau Linna Riigiarhiiv. Telmani rajooni täitevkomitee määrused ja Pokornoje külanõukogu liikmete koosoleku protokollid, 1934 (Постановления Тельманского районного исполнительного комитета и Протоколы заседания членов Покорного сельсовета за 1934 год).

TLRA f 20, n 1, s 15. – Temirtau Linna Riigiarhiiv. Pokornoje külanõukogu majapidamisregister 1934. aasta kohta (Подворная книга по Покорному сельскому совету за 1934 год).

TLRA f 20, n 1, s 17. – Temirtau Linna Riigiarhiiv. Karaganda oblasti ja Telmani rajooni täitevkomitee määrused ja protokollid, 1935 (Постановления и протоколы Карагандинского областного и Тельманского районного исполкома за 1935 г.).

VM = Välitöömaterjalid (intervjuud) Kasahstanis 2019–2021 (autori valduses).

Kirjandus

- Abdŏgaliulŏ 2021a = Абдŏгалиулŏ, Б. 2021a. *Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сборник документов*. Т. 1: 1928–1929. Нур-Султан.
- Abdŏgaliulŏ 2021b = Абдŏгалиулŏ, Б. 2021b. *Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сборник документов*. Т. 2: 1930–1931. Нур-Султан.
- Abdŏgaliulŏ 2021c = Абдŏгалиулŏ, Б. 2021c. *Ашаршылық. Голод. 1928–1934. Документальная хроника. Сборник документов*. Т. 3: 1932–1934. Нур-Султан.
- Abŏlhoŏin jt 2009 = Абылхожин, Ж. Б.; К. С. Алдажуманов; К. Н. Бурханов; А. Т. Капаева (toim). 2009. *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)*. Кд 4. Атамұра.
- Aldaŏumanov 2000 = Алдажуманов, К. С. 2000. *История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)*. Toim M. X. Асылбеков, Ж. К. Касымбаев, М. К. Козыбаев. Кд 3. Атамұра.
- Bekmahhanova 1986 = Бекмаханова, Н. Е. 1986. *Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы XIX в. – 1917 г.)*. Москва: Наука.
- Bill 1993 = Билль, Л. 1993. Село у сопки Юксари. К 100-летию села Петровка. – *История наших сел*. Акмола, 74–75.
- Buhar 2010 = Бұқар жырау ауданы: аула тарихынан аудан тарихына. Бұқар-жырауский район: от истории двора к истории района. 2010. Karaganda: TOO „Саран“. <https://ru.calameo.com/read/002893434bd5e25368a13>.
- Burgart 2011 = Бургарт, Л. А. 2011. Немецкое моноконфессиональное село в Казахстане: возникновение, развитие, разрушение (историко-демографический аспект). – *Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях*. Усть-Каменогорск: Либриус, 27–39. <https://bibliothek.rusdeutsch.ru/pdf/pdf.php>.
- Cameron, Sarah I. 2018. *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*. Cornell University Press.
- Danilov 1999 = Данилов, А. 1999. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы, 1927–1939*. Toim P. Маннинг, Л. Виола. Кд 1. Москва: РОССПЭН.
- Dŏnninghaus 2011 = Дённингхаус, В. 2011. *В тени „Большого Брата“: западные национальные меньшинства в СССР, 1917–1938 гг.* Москва: РОССПЭН, Фонд „Президентский центр Б. Н. Ельцина“.
- Fitzpatrick, Sheila. 1994. *Stalin's Peasants: Resistance and Survival in the Russian Village After Collectivization*. New York: Oxford University Press.
- Ivnitski 2000 = Ивницкий, Н. (toim). 2000. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы, 1927–1939*. Т. 2: ноябрь 1929 – декабрь 1930. Москва: РОССПЭН.
- Jefremova-Šeršukova 2014 = Ефремова-Шершукова, Н. А. 2014. Основные тенденции и противоречия политики советской власти в отношении немцев Казахстана. – А. В. Жидченко (koost). *Ұмытылмас үшін білу: XX ғасырдың 20–50і жылдардың басындағы тоталитарлық билік және халық*. Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 178–192.
- Jürgenson, Aivar. 2015. Etniline ja rahvuslik. Etnokultuurilistest protsessidest eesti idadiasporaas. – *Acta Historica Tallinnensia* 21 (1): 23–50. <https://doi.org/10.3176/hist.2015.1.02>.
- Jürgenson, Aivar; Astrid Tuisk; Kaja Kumer-Haukanõmm. 2011. Vabatahtlik ja sunniviisiline ränne eesti migratsiooniloos. – *Acta Historica Tallinnensia* 17 (1): 3–15. <https://doi.org/dx.doi.org/10.3176/hist.2011.2.01>.
- Kindler, Robert. 2008. Flight, violence and resistance. The Kazakhs and the Sino-Soviet border in the early 1930-s. – *Социальная жизнь народов Центральной Азии в первой четверти XX века: традиции и инновации. Материалы международной конференции (Ташкент, 12–13 сентября 2008 г.)*. Ташкент, 34–44.
- Kindler 2017 = Киндлер, Роберт. 2017. *Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане*. Москва: РОССПЭН.
- Kondrašin 2011 = Кондрашин, В. В. (toim). 2011. *Голод в СССР. Документы*. Т. 1: 1929 – Июль 1932. Москва: Междунар. фонд

„Демократия“. <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/296565-golod-v-sssr-1929-1934-v-3-t-t-2-iyul-1932-iyul-1933>.

Kozõbajev 2019 = Козыбаев, И. М. 2019. „*Большой террор*“ в Казахстане. Алматы: Раритет.

Martin, Terry Dean. 2001. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell University Press.

Moškov 2002 = Мошков, Ю. 2002. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы, 1927–1939*. Кд 4. Москва: РОССПЭН.

Muravskaja 1986 = Муравская, Е. И. 1986. *Миграция прибалтийского крестьянства во второй половине XIX – начале XX вв.: учебное пособие*. Латвийский государственный университет им. П. Стучки.

Oinas 2021 = Ойнас, Мария. 2021. Выбирая будущее: эстонцы Казахстана между эстонским и советским гражданством. – *Ab Imperio* 2: 60–102.

Otkrõtõi ... 2023 = Открытый список. 2023. „Открытый список“. 13. juuli. <https://ru.openlist.wiki>.

Paju, Pauline. 2022. Eestlaste küla Siberis, Ülem-Suetuk, Karatuzski rajoon, Krasnojarski krai. – Hilda Sabbo (koost). *Venemaa eestlased XX sajandil*. Tallinn.

Pianciola, Niccolò; Susan Finnel. 2004. Famine in the steppe. The collectivization of agriculture and the Kazak herdsmen, 1928–1934. – *Cahiers du Monde russe* 45 (1/2): 137–191.

Popov 2015 = Попов, Ю. Г. 2015. *Красный Кут, Новый Кронштадт и Сарепта на землях Сарыарки*. – *Deutsche Allgemeine Zeitung*. 29. jaanuar. <https://daz.asia/ru/krasnyj-kut-novyj-kronshtadt-i-sarepta/>.

Riffel, Žandabekova 2005 = Рифель, Л. П.; О. В. Жандабекова. 2005. *Коллективизация сельского хозяйства в Кировском (Усть-Каменогорском) районе 1928–1936 гг. Сборник документов*. Усть-Каменогорск.

Trista ... 1974 = Триста девяносто четвертый и далее. 6. В долине реки Кальджир. – *Ленинская Смена* 1974. Алматы.

Viola, Lynne. 1999. *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. Oxford University Press.

Volkova 1999 = Волкова, Т. П. 1999. Немецкие колхозы в Казахстане: история создания (конец 1920-х – начало 1930-х гг.). – *Немцы России и СССР, 1901–1941 гг.* Москва: Готика, 252–264. <https://bibliothek.rusdeutsch.ru/catalog/250>.

Zelenin 2001 = Зеленин, И. Е. (toim). 2001. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы, 1927–1939*. Т. 3: Конец 1930–1933. Москва: РОССПЭН.